

Література

1. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка : учеб. для студ. пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» / Валерий Васильевич Иванов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1990. – С. 361 – 370.
2. Кузьмина И. Б. Историческая грамматика русского языка : Морфология. Глагол / И. Б. Кузьмина, Е. В. Немченко / под. ред. Р. И. Аванесова, В. В. Иванова. – М. : Наука, 1982. – С. 280 - 294.
3. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк [пособ. для пед. ин-тов] / П. Я. Черных. – 3-е изд. – М. : Гос. учебно-педагогическое изд-во министерства просвещения РСФСР, 1962. – С. 283 – 292.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- ЄЄ Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. / Відп. ред. В. В. Німчук. – К., КСУ, 2001. – 320 с. – (Серія «Канонічної літератури»).
- ЛК Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 384 – 707.
- ПВЛ Повість временних літ за Лавретівським списком // Полное собрание русских летописей. Т. I. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 1 –286.
- С-591 Молдован А. М. Слово о законе и благодати Иллариона / А. М. Молдован. – К. : Наук. думка, 1984. – 240 с.
- СлРЯ Словарь русского языка XI – XVII вв. : [в 27 т.] / [состав. Бахилина Н.Б. и др.]. – М. : Наука, 1975.
- СПІ Слово о полку Ігореві : фотокопія видання 1800 р. / пер. М. К. Грунського ; пер. у віршах М. Т. Рильського ; ст. і комент. С. І. Маслова. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1952. – VIII, 120 с.

УДК 811.161.2'367.3

Т. В. Юрчишин

**ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ РЕЧЕНЬ
УЗАГАЛЬНЕНОГО ЗМІСТУ**

Юрчишин Т. В. Функціональні параметри речень узагальненого змісту.

У статті проаналізовано комунікативні механізми, дія яких детермінує актуалізацію в мовленні узагальненого змісту, втіленого в тій чи тій мовній структурі. Автор визначає також особливості мовленнєвих ситуацій, що реалізують узагальнення: довільність стосовно кількісного складу учасників, багатоплановість характеру стосунків між мовцем та слухачем, актуальність психологічних характеристик мовця.

Ключові слова: комунікативна зумовленість, комунікативний статус, мовленнєва ситуація, узагальнений зміст.

Юрчишин Т. В. Функциональные параметры предложений обобщенного смысла.

В статье проанализировано коммуникативные механизмы, действие которых детерминирует актуализацию обобщенного смысла, представленного в речевой структуре. Автор определяет также особенности речевых ситуаций, реализующих обобщение: произвольность количественного состава участников, многоплановость характера отношений между говорящим и слушателем, актуальность психологических характеристик говорящего.

Ключевые слова: коммуникативная обусловленность, коммуникативный статус, речевая ситуация, обобщенный смысл.

Yurchyshyn T. V. Functional parameters of generalized content sentences.

The author analyzes communicative mechanisms, which determine the actualization of generalized content. This content is representated in language structure. The peculiarities of speech situations which realize generalized content are determined: arbitrary of quantitative structure of participants, multispectral characters of relations between speaker and listener, actuality of speaker's psychological characteristics.

Key words: communicative stipulation, communicative status, speech situation, generalized content.

У сучасних синтаксичних дослідженнях однією з провідних є теза про те, що комунікативна характеристика речення, закріплена в його граматичному оформленні, є вагомою для його семантичної структури. Тому комунікативний аспект аналізу дає змогу по-новому осмислити узагальнення як тип змісту. Саме при з'ясуванні комунікативної зумовленості узагальнення простежуються закономірності семантичної організації речень узагальненого змісту.

Узагальнення пов'язане з представленням у реченнєвій структурі певної ситуації дійсності як типової, загальновідомої. Водночас осмислення речення в аспекті динамічної організації, на рівні висловлення, дає підстави для трактування узагальнення як типу змісту, втіленого в синтаксичній структурі й зумовленого комунікативним спрямуванням висловлення. Йдеться про те, що певна комунікативна ситуація детермінує узагальнення змісту й тим самим впливає на добір та організацію мовних засобів для його вираження. Це узгоджується з висновком Н. Арутюнової, що «комунікативна структура речення формує його семантичну структуру» [1, с. 74].

Узагальнений зміст та його мовну актуалізацію можна скоординувати з феноменом мовної компетенції, запровадженим Н. Хомським. У його інтерпретації мовна компетенція – це факт індивідуального світосприйняття. Вона формується внаслідок взаємодії вроджених знань і пасивно засвоюваного матеріалу [5, с. 86]. Речення узагальненого змісту, репрезентуючи «універсальний еволюціонуючий код глобальних духовних та життєвих знань, що максимально пристосовані до активного засвоєння, запам'ятовування та вживання» [4, с. 17], експлікують фонові знання членів мовної спільноти, а отже й становлять частину мовної компетенції людини. На цій же основі людина здатна інтуїтивно сприймати узагальнений зміст, переданий засобами рідної мови. Так, узагальнена семантика репрезентується в структурі таких конструкцій, як: *Сумувати – то гріх великий / Без муки не бува моди / Як без хмарних днів не буває літа, так немає того подружнього життя без хатньої чвари / Не можна збирати щось інше, ніж сіялось / До часу збанок воду носить / Як забагато солі в борщ накидати, то пересолиться / Живши у світі од лиха не втечеш / Курчат по осені рахують / На світі більше поганого, ніж доброго.* Мовна компетенція слухача дозволяє інтуїтивно виявити їх узагальнений зміст. Водночас цей зміст актуалізує себе лише в процесі мовленнєвої діяльності людини на тій підставі, що поза контекстом комунікативний потенціал одиначної реченнєвої структури не ідентифікується. Тому доцільно виявити комунікативні механізми, дія яких детермінує актуалізацію в мовленні узагальненого змісту, втіленого в тій чи іншій мовній структурі, і простежити його комунікативну спрямованість. Отож, спостерігаються такі функції узагальнення у структурі висловлення: 1) надання переконливості,

семантичної достатності актуальній, необхідній інформації; 2) підготовка до її сприймання; 3) опосередкована репрезентація основної інформації.

Загалом узагальнений зміст у структурі висловлення супроводжує актуальне для мовця повідомлення, деталізуючи та семантично увиразнюючи його. При цьому актуальний та узагальнений зміст можна розглядати з погляду критеріїв необхідності та достатності. Актуальна інформація осмислюється як необхідна. Однак мовець, піклуючись про свої інтереси як автора висловлення, намагається формулювати думки так, щоб не тільки донести до слухача сутність висловленого, а й справити відповідне враження, надати висловленню більшої переконливості. Для того щоб здійснити свій комунікативний намір, він прагне доповнити висловлення вивідними досвідними знаннями. Задля цього адресант уживає речення узагальненого змісту, яке, так чи інакше узгоджуючись із необхідним повідомленням, породжує супровідні імплікації. Відповідно зміст узагальненої конструкції осмислюється як комунікативно достатня інформація. Як приклад наводиться висловлення: *Не журися, – заспокоював свою жінку отець Ілецький. – Дав Бог діти, то дасть і на діти. Нас також семеро було в хаті, і яось...* (Б. Лепкий). Висловлення *Не журися!* містить необхідну актуальну інформацію, за допомогою якої мовець намагається втішити свою дружину. Адресант відчуває, що сказав саме те необхідне, що мав сказати, але воно є недостатнім для досягнення бажаного результату. Це й спонукає мовця вдасться до узагальнення, яке, на його погляд, повинно забезпечити змістову достатність висловлення і належний комунікативний ефект.

Комунікативний статус узагальнення як достатнього змісту, що при спілкуванні корелює з актуальною, необхідною, інформацією, підтверджують й увиразнюють висловлення, які експлікують ситуацію добору, пошуку достатньої інформації. У них мовець подає актуальну для нього інформацію, а паралельно для забезпечення ефективної реалізації свого наміру вдається до пошуку типів змісту, які вербалізуються відповідно до рівня їх здатності переконати адресата. Порівняйте: – *Ну, ну, Регінко, обітрися. Се було потрібне і для тебе, і для мене. Се не зі злого серця, а для нашого добра. Від любого пана мила й рана* (І. Франко). Спочатку формулюється безпосереднє прохання: *Ну-ну, Регінко, обітрися*. Відчуваючи провину, мовець усвідомлює недостатність одного лише прохання та вдається до формування мотиву для спонукуваної дії: *Се було потрібне і для тебе, і для мене*. Але адресант передбачає, що такого виправдання також недостатньо, і шукає переконливіший засіб мовленнєвого впливу, як-от: *Се не зі злого серця, а для нашого добра*. Зрештою, сумніваючись у переконливості своїх аргументів, мовець виголошує загальновідомий вислів *Від любого пана мила й рана*, який, на його думку, остаточно допоможе досягнути поставленої комунікативної мети.

Комунікативні особливості висловлень узагальненого змісту відображають суб'єктивну, антропоцентричну природу мовленнєвої ситуації. Як відомо, конкретна ситуація спілкування передбачає наявність комунікантів, яких вона спонукає до міжособистісної інтеракції [2, с. 337]. Мовленнєва ситуація пов'язана насамперед з уявленням про її учасників та характер їх стосунків. Будь-яке висловлення, зокрема узагальнене, окреслюється завжди в діалогічному аспекті. Це узгоджується з тим, що всі вияви мовленнєвої діяльності спрямовані на сприйняття співрозмовника. Ним може виступати не тільки індивід, але й вся читацька аудиторія, включаючи й майбутні покоління, не тільки друга особа, але й власне «Я». Наприклад: *Катря плаче так – сльоза сльозу пробиває. – Не плач! **Не такий чорт страшний, як намальований**, – каже Назар* (М. Вовчок) – узагальнене висловлення адресоване безпосередньому слухачеві, Катрі, задля її заспокоєння, утішення. Натомість узагальнене висловлення ***Коли що-небудь добре маєш, ніколи не треба похвалитися, бо поголос – ворог лютий***. Ганка це вже зрозуміла пізніше, коли до неї Тюпа прийшов (Є. Гуцало) адресується всій читацькій аудиторії. Оповідач-автор звертається до читачів, котрі не є безпосередніми учасниками діалогу, і за допомогою узагальнення готує їх до сприйняття наступних подій у житті головних героїв. В іншому контексті: ***Немає нічого невітнішого, ніж закохані у передчутті розлуки***. Лікар дозволив Мальві бути при ньому, і лише потім збагнув, що та свобода могла спричинитися до гіршого (В. Земляк) – автор також апелює до всіх читачів. Він, залучаючи узагальнення, налаштовує їх на пояснення суті помилки лікаря.

Іноколи адресатом узагальнення є сам мовець – це явище має назву автокомунікації. Як зазначає І. Ковтунова, звернення до себе – це не монолог, а діалог між різними аспектами людського «я». Такий внутрішній діалог характерний для людей із розвиненою самосвідомістю. Узагальнення з різними значеннєвими відтінками та комунікативними намірами походить від найвищого Я – Совісті, Розуму, Етичної свідомості й адресоване воно тому «я», що взаємодіє із зовнішнім світом [3, с. 64–65]. Як зразок наводиться опис автокомунікації: ***Я тільки зітхав, слухаючи батька. Тепер уже добре знав: вони – два чоботи пара. Яблуко від яблуні недалеко падає***. Так думав, але не сказав цього, не хотів злити старого (М. Вакалюк-Дорошенко). У цьому випадку син, розмірковуючи про свою життєву позицію, внаслідок поглибленого самоаналізу приходиться до простої істини, оформленої як прислів'я.

Комунікативний статус учасників спілкування, що конкретизуються як «мовець» та «адресат», слугує за інваріантну модель, варіанти якої відрізняються насамперед кількісними модифікаціями. Останні детермінують виділення різновидів комунікації, що визначаються як мікрокомунікація, мідікомунікація та макрокомунікація.

Мікрокомунікація – це вид комунікативної діяльності, активними адресантами якої виступають індивіди, адресатами можуть бути окремі індивіди, соціальні групи й масові сукупності людей. На рівні мікрокомунікації в ролі мовця виступає соціальна група людей (множини людей зі спільними соціальними ознаками), а співрозмовником може бути або соціальна група, або масові сукупності людей. Макрокомунікація – це масова комунікація, активними учасниками якої є великі сукупності людей (множини випадково зібраних людей) [2, с. 36].

Узагальнені висловлення в основному функціонують у сфері мікрокомунікації. Мовцем переважно виступає окремий індивід, його співрозмовниками можуть бути: інший індивід, певна соціальна група або ж масові сукупності людей. В окресленій ситуації актуалізується роль мовця, що, дбаючи про семантичну наповненість та комунікативну ефективність свого висловлення, вдається до виголошення сентенцій, та слухача, якому сентенції адресовані. У цьому плані простежується певна залежність способу введення мовцем узагальнення в структуру висловлення від характеру кількісної модифікації адресата. Зокрема, опосередкована репрезентація актуальної інформації в узагальнених висловленнях здебільшого характерна в тому випадку, якщо в ролі адресата виступає група (маса) людей: – *Біда нас присідує, паночку, чимраз дужче і дужче, – відповіли селяни. – Пан Біг біду сотворив, аби люди билися із нею, – мовив Євген (І. Франко). А німець тоді й промовив до селянської юрби: **Бога треба поважати, вірити в нього** (М. Вакалюк-Дорошенко). – *Ой, Устечко! – журились дівчата! – Яково-то буде тобі, що вона така непривітна?! – А що ж, – кажу, – дівчата! **Журбою поля не перейдеши, та й од горя не втечеш*** (М. Вовчок). В усіх наведених прикладах основна інформація не вербалізована. Вона заступається узагальненими висловленнями, які дозволяють логічно вивести її зміст, порівняй: *Пан Біг біду сотворив, аби люди билися із нею* → *Боріться самостійно з бідою; **Бога треба поважати, вірити в нього*** → *Ходіть до церкви. Не будьте атеїстами; **Журбою поля не перейдеши, та й од горя не втечеш*** → *Не журіться, не варто.* У такій формі групової комунікації помітним є те, що у звертанні до адресата, яким постають ті чи інші соціальні групи людей, мовець віддає перевагу апелюванню до загальнолюдських істин, замість того, щоб вдаватись до тих чи інших конкретних спонукань (вимоги, прохання тощо).*

Висловлення узагальненого змісту часто передують необхідній інформації в тій ситуації, коли адресатом висловлення виступає аудиторія (в основному, читацька). Автор, використовуючи життєву формулу, намагається підготувати читачів до адекватного сприйняття наступних подій як закономірних процесів, наприклад: *Шукула такий же зарібник, як і інші, але відважний, переходив кордон і приносив звідти дешеvu мануфактуру. Це давало йому змогу прогосудувати сім'ю. Але жбан*

*носить воду до пори. Одного разу Шикуча натрапив на варту і наклав головою (Ф. Малицький). **Натура людська – дивна.** Хоча о. Нестор чув добре, що цілібат замкнув ціле його життя, то все-таки він не любив жонатих попів (І. Франко).* Зміст загальновідомих висловів *Жбан носить воду до пори* та *Натура людська – дивна* доступний і зрозумілий будь-якому адресату – члену мовного соціуму. Отож, на рівні інтуїції читач формує припущення щодо можливого перебігу подій на зразок: *Мабуть, станеться якесь лихо чи будуть якісь суперечності, неузгодженість.* Відповідно автор-мовець реалізує комунікативну мету – підготовку читача до сприймання пропонованого варіанту розгортання подій.

Кількісний вимір мовленнєвої ситуації узгоджується з соціально-психологічними особливостями ситуативного контексту, котрі виявляються в характері стосунків між учасниками спілкування, пов'язаному з їх соціальними, віковими та індивідуально-психологічними ознаками, що зумовлюють рівність / нерівність комунікантів за певними параметрами. Проте окреслений чинник не релевантний для мовленнєвої ситуації, у якій формується узагальнений зміст. Характер стосунків її учасників довільний: комунікантами часто виступають подружжя, батьки і діти, начальники і підлеглі, особи, що досягли певного статусу в суспільстві, та звичайні пересічні люди. Потенційно кожна людина незалежно від вікових, статевих чи соціальних ознак здатна використовувати і сприймати узагальнені висловлення, що значною мірою вербалізують досвідні знання членів соціуму. Це ілюструє приклад: – *Нехай пан староста не бояться!* – *вспокоював його бурмістр.* – **Одна річ говорити, а інша – зробити.** *Хочуть люди говорити, то нехай говорять – від слів до діла іще дуже далеко (І. Франко).* – мовець, бурмістр за посадою, вдається до узагальнення, щоб заспокоїти старосту – нижчого за соціальним статусом.

На фоні нерелевантності характеру стосунків між мовцем та слухачем у мовленнєвій ситуації, що реалізує узагальнення, актуалізується психологічна характеристика адресанта. Він ставить себе вище за слухача не в плані соціальної, вікової чи родинної субординації, а з огляду на власну життєву позицію. Зокрема, він уважає, що має певний життєвий досвід у тій чи іншій галузі, який дає право вдаватись до використання сентенцій. Іноді мовець вербалізує це переконання, наприклад: *Знаю з власного досвіду.* **Найгірше, що може бути, – це отупіння.** *Завжди те саме. Позіхаєш, робишся кволим...* (Б. Лепкий). Сільський учитель радить простій дівчині займатися самоосвітою та при цьому формує в неї мотив до спонукуваної дії, вдаючись до висловлення узагальненого змісту, істинність якого перевірена власним життєвим шляхом.

Формування узагальненого змісту у висловленні може визначати й такий складник соціально-психологічного виміру ситуативного контексту, як намагання мовця виконати певну комунікативну роль. Її трактують як

«відносно постійну, внутрішньоозв'язану й очікувану іншими систему комунікативних (зокрема, мовленнєвих) вчинків індивіда, значною мірою визначену його соціальним статусом, віковими, гендерними та іншими чинниками» [2, с. 337]. Так, мовець вдається до висловлень узагальненого змісту, аби створити ефект комунікативної ролі поради, готового допомогти, наприклад: *Вдовиця мовчала хвилинку. – Кождий має свої погляди на такі речі, однак, як то кажуть, – «І мудрому чоловікові не встид послухати поради».* – *Для мене нема поради, Маргарето, – відповіла тихо Олена. – «На милування нема силування»* (О. Кобилянська). Мовець, висловлюючи узагальнення, готує слухача до сприйняття його поради, повчання. При цьому Маргарета намагається підказати Олені, як діяти, вважаючи себе старшою, а тому авторитетнішою й досвідченішою (вона вдова, була заміжною, тому добре ознайомена з позитивними та негативними моментами подружнього життя).

Учасник комунікативного акту часто використовує висловлення узагальненого змісту, виконуючи роль «третейського судді», суть якої полягає у розв'язанні всіляких конфліктів, мирному вирішенні суперечок та непорозумінь. Наприклад:

– *І чого доброго учиться він в тім казино!*

– *Так-то, панотче, так! Та все ж таки нам, старим, не слід свої міркування накидувати молодежжі. Молодість мусить вишумітися. Молодіж потребує вражінь, емоцій* (І. Франко) – мовець виголошує узагальнене висловлення, аби виправдати сина та врегулювати конфліктну ситуацію. Чітко простежується схильність до виголошення узагальнених висловлень особистостями, яким підсвідомо притаманна так звана «комунікативна позиція Батька» [2, с. 109]. Для них характерні наявність у свідомості стереотипів поведінки, впевненість у собі, відчуття власної переваги над іншими, нав'язування свого заступництва, безапеляційність. Наприклад: *Горпина: Та й я сподівалася, що весілля, але ж бо Галя... Лопух (махнув рукою): А, чудерначка, як завжди! Коли туман у голові, то наймиліша самотність. Піди до неї, шепітни, щоб не барилась і подавала рушники* (М. Старицький) – комунікативна поведінка Лопуха яскраво виражає моралізаторство та безапеляційність.

Узагальнені висловлення актуалізують також гендерні стереотипи комунікації, певною мірою виявляють відмінності мовленнєвої поведінки чоловіка й жінки. Зокрема, чоловіки використовують узагальнення, аби чітко й жорстко продемонструвати свою позицію, наприклад: – *Мені його жаль. – Чого? Най, Ганю, поборикається трохи із життям. Усім не зашкодить взятися із долею попід сили. – А не зломиться він, Петре? – Дитина не навчиться ходити, поки собі крові з носа не пустить* (Б. Лепкий). Натомість жінки вдаються до узагальнення, аби формулювати свої переконання, бажання, поради тощо непрямо, в завуальованій формі, надати висловленню більш емоційного забарвлення, наприклад: – *Се я*

добре нам'ятаю, Олено. Ти казала, що не могла би-сь без любові до нікого належати. – Бачиш, Стефане, – обізвалася вона тихо, – природа каже правду, а супроти неї йти – значило б те саме, що звертати зброю проти себе. – Вони, може, будуть тобі яку блискучу партію надставляти. О, Олено! І залізо ломиться (О. Кобилянська). У цьому випадку виразно простежується емоційність та розлогість жіночих аргументів, виражених висловленнями узагальненого змісту, та «залізна логіка» чоловіка, який за допомогою лаконічних та влучних висловів виявляє побоювання щодо непохитності своєї коханої.

Отже, формування узагальненого значення, яке відповідає наміру мовця забезпечити ефективну передачу інформації чи здійснити певний комунікативний вплив на слухача, відбувається в умовах відповідної мовленнєвої ситуації. При цьому окреслюються такі її особливості: 1) довільність стосовно кількісного складу учасників: відповідні синтаксичні структури функціонують у сфері мікрокомунікації, в якій мовець постає як окремий індивід, а адресатом може бути інший індивід, певна соціальна група чи масова сукупність людей, або ж вони уживаються при автокомунікації; 2) багатоплановість характеру стосунків між мовцем та слухачем: потенційно кожна людина незалежно від вікових, статевих чи соціальних ознак здатна використовувати та сприймати узагальнені висловлення; 3) актуальність психологічних характеристик мовця: він ставить себе вище за слухача з огляду на свою життєву позицію та намагається виконати певну комунікативну роль, зокрема комунікативну роль «порадника», «батька» чи «третейського судді». Водночас мовленнєва ситуація, демонструючи певні закономірності реалізації узагальнення, безпосередньо не впливає на способи його введення у структуру висловлення, вибір яких є довільним.

Комунікативна ситуація, у якій реалізується намір мовця відповідним чином вплинути на слухача, забезпечивши семантичну достатність адресованої йому актуальної інформації, визначає тип семантичної структури реченнєвих конструкцій, що репрезентують узагальнення.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логические проблемы : [монографія] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич; ред. С. А. Карпіловська, Л. М. Полюга. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
3. Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис : [монографія] / И. И. Ковтунова. – М. : Наука, 1986. – 207 с.
4. Корень О. В. Системно-функціональні особливості англійських прислів'їв : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / О. В. Корень ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2000. – 20 с.
5. Хомский Н. Язык и мышление : [монографія] / Н. Хомский. – М., 1972. – С. 86 – 112.